

Bírálat

Kulcsár-Szabó Zoltán: *Tükörszínhátéka agyadnak. Poétikai problémák Szabó Lőrinc költészetében* című akadémiai doktori értekezéséről

Kulcsár-Szabó Zoltán akadémiai doktori eljárás keretében benyújtott értekezése az elmúlt másfél évtizedben szisztematikusan elvégzett Szabó Lőrinc-kutatásainak eredményeit gyűjti egybe. A kitartóan és roppant produktívan folytatott líraelméleti és -történeti vizsgálódás dokumentálása az 1996-ban megjelent *Oravec*-monográfia, az 1997-es tanulmánykötetek (a *Hagyomány és kontextus*, valamint *Az olvasás lehetőségei*), valamint az ugyanez évben kiadott *Szabó Lőrinc-újraolvasó* közreadása óta folyamatos, s ez lehetővé tette, hogy az avatott olvasó mintegy együtt haladjon a pályakép fölrajzolásának menetével, miközben – e bő másfél évtized alatt - a kérdésirányok, a megértési érdekeltség és a módszertani megfontolások módosulásait is nyomon követhette. Kulcsár-Szabó Zoltán lenyűgözően sokrétű vizsgálódásainak, egyre terebélyesedő munkásságának csak ez az egy fókuszterülete is olyan markáns és eredeti teljesítményt mutat, ami méltán váltotta ki a kortársi irodalomértelmezők igen széles mezőnyének egyértelmű megbecsülését. Nemcsak azért, mert érdeklődése mesze túlmege a széles értelemben vett modernség-történet poétikai-esztétikai kérdésein, hanem azért is, mert kulturált, összetett érvvezetésű tanulmányai a kifinomult (mondjuk most így egyszerűsítve:) retorikai és mediális interpretációs készség, illetve a biztos teoretikus konstrukcióképzés optimális összhangjáról tanúskodnak. A legapróbb részletekre is figyelemmel lévő kutató értekezés és a tanító belátás olyan intelligenciájáról, amely a megértés és megértetés ritka arányosságát biztosítja.

A most benyújtott, már könyv-alakban publikált értekezés úgy ad átfogó képet Szabó Lőrinc munkásságáról, hogy közben megőrizve újítja meg a klasszikus monografikus feldolgozás bevett mintázatát. A fejezetek elrendezése részben – a kötet első felében - ugyanis időrendi logikájú, ám az érvvezetés előre- és visszautalásai, komparatív fogásai az életmű egyes szakaszait egymás viszonyrendszerében, belső viszonyainak differenciáiban, egyfajta – folyvást újrendező - hálózatosságban teszik az értelmezés tárgyává. Ennek az eljárásnak a pertinenciáját pedig nem csak a hivatkozott és mélyen átsajátított elméleti diskurzusok, hanem Szabó Lőrinc költői-írói gyakorlata maga is messzemenőleg visszaigazolja. Az életműben meghatározó szerepet játszó átiratok, újraírások távlatmódosulásai is a műképződés/értelmezés temporális kiszámíthatatlanságára figyelmeztetnek, de Kulcsár-Szabó Zoltán körültekintő, a lezárt értelemképződéstől tartózkodó, az összefüggéseket folyton

újrarendező, mindig valamifajta termékeny óvatossággal, előzékenységgel járó interpretációs munkájának ugyancsak fontos támpontja Paul de Man-nak a textuális esemény performativitásának önnön fenomenális vetületébe való „be- vagy visszailleszthetlenségére”, a fenomenalizáció erőszakosságára (326.) intéző érvelése. A *Tükörszínházi agyadnak* című értekezés nagyszabású munka, amely szerkezetében és az egyes elemzések mintázataiban is megőrzi az irodalmi értelemképződés poétikai-retorikai alapú „lezárhatatlanságának” tapasztalatát. Értelmező értékelését, vagyis a vele kezdeményezett párbeszédet nem csupán az teszi komoly kihívássá, hogy következetesen és elegánsan beszélt szaknyelvre erősen önreflexív, s igyekszik tudatosítani saját értelmező műveleteinek státusát és érvényességi határait, de az is, hogy igencsak széles és szerteágazó elméleti diskurzusok adják érvvezetésének jelölt vagy kimondatlan hivatkozási alapját, kontextuális vonatkoztatási kereteit. A mediális formációk észlelés- és műalkotás-konstituáló szerepét értelmező elméletek Kulcsár-Szabó Zoltán értekezésében termékeny és reflektált összjátékba lépnek az irodalmár történeti és nyelvi-szemiotikai érzékenységével. E jól föltérképezett és áthasonított teoretikus diskurzusok játszanak meghatározó szerepet az értekezésben, s feltevéseiket a disszerens változó hangsúlyokkal és argumentációs funkciókkal építi be elméleti fejtegetéseibe, illetve az azokkal példásan összekapcsolt konkrét verselemző műveleteibe. *A hang retorikája Szabó Lőrinc korai költészetében* című fejezetben (9-31.) például a versstratégiákat számba vevő érvelés a szemiotika belátásait a hang kultúr- és technikátörténeti hozadékaival, valamint mediális szubjektumszemléleti összefüggésekkel ötvözi, de a szerteágazó kontextualizálás nem nélkülözi a kabaré- és plakáttörténet tanúságait sem. Máshol az individualitás kultúrtörténete („*Sötétben nézem magamat*”. *Az individualitás formái a Te meg a világban*, 59-90.), az idegenségtapasztalat kulturális formái (*Utazás, gyerekek, Kelet. Kulturális idegenség Szabó Lőrincnél*, 105-153.), az önéletrajziség alakzatai (*Testamentaritás és önéletrajziség a Vers és valóságban*, 270-295.) vagy a modern képelméletek (*A kísértet elégiája. Egy téli bodzabokorban*, 203-216.) kapnak – az odailés jegyében – nagyobb hangsúlyt, de minden alkalommal konkrét műalkotások részletekbe menő kommentárja képezi a fejtegetések érvelési alapját.

Kulcsár-Szabó Zoltán olyan körültekintő irodalmár, aki a poétikai jelenségek számbavételekor, s ezen keresztül az összetettebb szövegértés kimunkálásakor mindig a történeti recepció tüzetes vizsgálatából indul ki, miközben saját formálódó kérdéseit azon, mint kontrollinstancián méri meg. A disszerens nem feledi a korábbi kérdéscímek kezdeményező erejét és teljesítőképességét, így például gyakorta – már az *Előszó*ban is - hivatkozik a Szabó Lőrinc-filológia mesterére, Kabdebó Lóránta, kinek félévszázados

kutatómunkája ma is elevenen ható erővel dinamizálta az életmű értésmódját. A tőle és más kiváló elődöktől (pl. Németh G. Béla, Rába György, Baránszky-Jób László stb.) örökölt konstrukcióknak, így az „izmusok” hatásának, a hipertrofikus én-nek, a klasszicizálódásnak, vagy a dialogicitásnak az újrakontextualizálása, továbbgondolása, illetve a *történő olvasás eseményeihez* való hozzákapcsolása, valamint esetenként az azoktól való szétkapcsolása meghatározó szerepet visz az értekezés kifinomult módszertanában.

A könyv érvezetésének kumulatív, s egyszersmind hálózatos felépítettségére jellemző, ahogy az első három fejezet (*A hang retorikája...*; *Utak az avantgárdból*; „*Sötétben nézem magamat*”) problémakibontásai és konklúziói egymásra épülnek, s ahogy ezt az egyre kidolgozottabbá váló konstrukciót *Az Egy álmainak mesteri elemzése (Különbség – másként)* tetőzi be, hogy aztán az ötödik fejezettől mindezt az életmű eleddig kevésbé vizsgált területeinek a kronológiai sorrendet részben megbontó, gazdag és változékony szempontrendszerű vizsgálata váltsa fel. A *Föld, Erdő, Isten* hangmetaforikája, mely a hang érzékeket lehangoló erejében ragadható meg, a *Fény, fény, fény* kontextustörő vagy –törő roncsolt versmondattal, melyek az érzékelés szaggatottságát, a közlés referencialitásának felfüggesztődéseit viszik színre, s elemzésük végső soron a beszélő és a lírai hang elválasztottságának belátásához járul hozzá, mintegy „előtanulmányként” a *Te meg a világ* individualitásformáit górcső alá vevő „*Sötétben nézem magamat*” című fejezethez, amelynek meggyőző végkövetkeztetése nem más, mint a hang és szubjektum azonosságának elvi lehetetlensége. Hasonló funkció tulajdonítható az *Utak az avantgárdból* című fejezetnek is, amelyben az érvelés a későmodern poétika dialogizálódásának József Attilánál és Szabó Lőrincnél megfigyelhető jelenségéből kiindulva veszi számba a nyelv materialitásának előtérbe helyeződésével, a motívumok és képzetek újrakontextualizálásával járó effektusokat, eljutva ahhoz a konklúzióhoz, hogy a beszéd szükségszerűen eltörli a beszélő nyomát a diskurzusban. Ez az argumentáció tehát szintén abba az irányba halad, amely a következő két fejezetben („*Sötétben nézem magamat*”. *Az individualitás formái a Te meg a világban*; *Különbség – másként. Az Egy álmai*) - módosult mintázattal – a kint és bent kölcsönös egymásba zártságának figurációit elemzi és az individuum önleírásának végső lehetetlenségét konstatálja. S miközben a pályakép fölrajzolásának elemei bravúros érvelési szisztémában rendeződnek el, olyan egyáltalán nem mellékes eredmények is születnek, mint a fejlődéstörténeti korszakként értett avantgárd poétikai összetevőinek, vagy a joggal kiemelten tárgyalt *Te meg a világ*-periódus individuumszemléleti és nyelvhasználati, vagyis az értekezés kifejezésével élve: az individualitás „önábrázolási” formációinak árnyaltabb megértése és megértetése. *Az Egy álmainak* municiózus elemzése (*Különbség – másként*) pedig olyan

mintázattá szövődik, amely a versszöveg grammatikai-pragmatikai és tropológiai kölcsönviszonyait, összetettségét, olvasásnak való ellenállását delejező érvsorozatban, - s szintén nem mellékesen - tanítható modellszerszerúséggel viszi színre.

Az „életmű talán legkevésbé produktívnak nevezhető” (106. lap) szakaszát, a *Különbéke* és a *Harc az ünnepért* című kötetek korszakát, s annak poétikai-esztétikai teljesítményét Kulcsár-Szabó Zoltán az *Utazás, gyerekek, Kelet* című nagyszabású fejezetben az idegenségtapasztalat három keletkeztető diskurzusának, az utazásnak, a gyermeki érzékelésnek/észlelésnek, valamint a keleti bölcséleti klisék applikációinak tanulmányozásával világítja meg. A puszta „másik” és az „idegen” fogalmi kereteinek főként Plessner, Simmel és Carl Schmitt nyomán való elkülönítése után a disszerens itt az idegenséggel való eseményszerű találkozás figurációira és azok poétikai teljesítményére, illetve az én diszpozícióit érő hatásaikra kérdez rá. Míg az utazásélmény tematizációja a tudat és az érzékek diszartikulációját, a megértés és a fiziológiai felfogás szétkapcsolódását viszi színre, s a bezártság és a szabadság közötti differencia felszámolásért felelős, a gyermekiség pedig a sajátként immár nem hozzáférhető emlékek (tapasztalatok, viselkedésrepertoárok) archívumát jelenti, s a szabadság és zsarnokság pólusainak elbizonytalanításával hozható kapcsolatba, addig az orientalizmusokhoz való igazodás az érzéki világ „mögötti” valóság megközelítésének és a létharcból, „az örök háborúból való kilépésnek” az ígéretével jár. De mint a vers(részlet)elemzésekből meggyőzően kiviláglik, az individualitás efféle meghaladási kísérletei az én „kísérteties” tükröződéseibe, visszaverődéseibe, ismétlődéseibe tűnnek át (153.).

Ugyan az értekezésben aligha érhető tetten bármifajta teljesítményingadozás, a következő két fejezet (*Kereszteződések, Spleen és ideál*) tematikus súlypontjainak elhelyezését és értelmezői nyomatékait mégis érheti némi kritika. Az idő térbeliesíthetőségének későmodern mintázatait az *Eszmélet*, a *The Four Quartets* és a *Sivatagban* versszövegén megmutató komparatív elemzés megint csak lenyűgözően összetett munka, s ez némiképp feledteti, hogy József Attila költeményének recepciótörténeti összefüggésekben is megvilágító erejű, ám viszonylag kurta kommentárja után jóval nagyobb arányban van szó Eliot időszemléletéről, mint Szabó Lőrincnek meglehetősen szűkszavúan tárgyalt időtapasztalati formáiról, beleértve a *Sivatagban* című vers és a *Tücsökgzene*-ciklus itt inkább summázatszerű taglalását. Hasonló arányeltolódás figyelhető meg a régebbi keletkezésű *Spleen és ideál*ban is, amely George és Babits Baudelaire-fordításait pazar érvvezetésben veti össze, de a *Sivatagban* elemzése némiképp függelékszerű marad. Az is igaz viszont, hogy az előző fejezet konklúzióját, miszerint „a dolgok csak (...) visszatérő vagy

folyton »újjászülető« múltként emelhetők ki a felejtés vagy az inautentikus emlékezés temporalitásából” (187.), a disszerens majd a *Lírai hang, emlékezés és fikció Szabó Lőrinc két kései versciklusában* című fejezetben gondolja tovább – beható interpretációkkal való kölcsönviszonyban.

A kifinomult értelmezői készségnek szintúgy fényes bizonyítéka az *Egy téli bodzabokorhoz* című költeménynek a modern képelméletek kontextusát (is) kiaknázó interpretációja (*A kísértet elégiája*), amit a kötet egyik legproduktívabb fejezete, *Az átírás mint kritikai aktus* követ, amely az 1943-as gyűjteményes verseskötetben (*Összes versei*) megjelent átíratok domináns stratégiáira kérdez rá, meggyőzően bizonyítva, hogy Szabó Lőrinc esetében az átírások nem a „javítás”jegyében és nem a perfekció értelmében születtek, hanem eltérő verslehetőségek szembesítései. Az átköltés így „az önmegértés olyan eseményét teszi lehetővé, amely a már elhagyottnak mutatott pozíciót is érvényre juttatja. (...) Szabó Lőrinc költői világa éppen arra figyelmeztet, hogy az igazságos önmegértés nem az idegenné vált s ezért megértendő pozícióval való azonosulásban vagy annak áthasonításában, hanem másságának elismerésével mehet csak végbe, ami alighanem esztétikai és morális szemszögből is hatékonyabb a »kijavítás« vagy a bűnbánat normatív parancsainál.” (237.).

A két magisztrális versciklust, a *Tücsökzenét* és *A huszonhatodik évet elemző fejezet* (*Lírai hang, emlékezés és fikció Szabó Lőrinc két kései versciklusában*) szintén az értekezés fennsíkjáról kiemelkedő ormok közé tartozik. A líra- és emlékezetelméleti, valamint médiumtörténeti összefüggéseket ötvöző érvelés az aposztrófikus struktúrák és az idő térbeliesítésének alakzatain, valamint a gyászmunka interpretánsán át az önnön tárgyát felszívó emlékezet, mint „megbékélt felejtés” (268.) konklúziójáig jut el. A *Testamentaritás és önéletrajziság a Vers és valóságban* című fejezet az önábrázolás/önmegértés korábban vázolt modelljeihez kapcsolódik, amennyiben a tanúságtétel deficitjét folyvást újratermelő költői önkomentárt elemezve az „önkifejezés”, „szerep”, „önéletrajziság”, „test” és „írás” fogalmi rendszerének vizsgálata révén egyfajta „nem-szubjektív öntanúsítás” lehetőségét emeli ki. A *Fordítás és önértelmezés* című fejezet Szabó Lőrinc műfordítói felfogásának és praxisának tüzetes elemzését nyújtja, főként Kosztolányi verstolmácsolásaival és fordítói reflexióival összevetve. Goethe *Über allen Gipfeln...-jének* és George *[Betrübt als führten sie zum totenanger...]-ének* remek elemzése, melyek az eredeti hangszín, hangvándorlás és versmondattal effektusainak kiaknázásával válik különösen produktívvá, azt is megmutatja, hogy a versek magyar költők általi átültetései, az eredeti nyelv észjárásához, szelleméhez ragaszkodva miképpen újítják meg, bontakoztatják ki a célnyelv eladdig szunnyadó, nem látszó, nem létező, kalkulálhatatlan poétikai-esztétikai lehetőségeit. Végül az utolsó fejezet

(*Kánon és recepció*) de Man nyomán abból a megszüntethetetlen ellentmondásból indul ki, amely a nyelvi esemény és a kanonizáció között feszül, amennyiben az előbbi performatív ereje feszültségben áll az utóbbinak a szöveggel való társadalmi-kulturális cselekvést lehetővé tevő funkciójával. A *Vezér* című vers körüli problematika felidézése megmutatja a kánonképződés hibrid (mert politikai, poétikai, jogi és erkölcsi részesülését) diskurzusát, s ez utóbbi működésbe lépése által az irodalom „külszövegeinek”, szöveg és szövegen kívüli összekapcsolásának mechanizmusait, s az ebben az összekapcsolódásban ott munkáló – és itt igen látványosan megnyilvánuló - erőszakot. A *Vezér* című vers „jogi esetének” igen körültekintően és érzékenyen megépített kontextusa olyan összefüggérendszerre, a „poétikai” és a „politikai” össze- és szétkapcsolására világít rá, amely a mai napig hatással van a Szabó Lőrinc-értelmezés kánonjára, s ekként az igazságosabb történeti megértés lehetőségeinek feltárásához is hozzájárul.

A *Tükörszínházi agyadnak* című könyv mellett, hogy elmélyíti és delejezően izgalmassá teszi a Szabó Lőrinc-életmű tanulmányozását, a disszerens egyfajta fejlődésregényeként is olvasható. A Kulcsár-Szabó Zoltán értekező prózájára kezdetektől jellemző szempont-gazdagság, a különbségeket mindig számon tartó kontextus-összekapcsolás sokasága, az a kifinomult elemzői készség, amely a szöveg ellenállásába való ütközést tényleg eseményszerűségében képes színre vinni, utóbb azért vált mindinkább példaértékűvé, mert egyre nagyobb hangsúlyt fektetett a megértetés mozzanatára is. Miközben megőrződött a fogalomhasználat pontossága és reflektáltsága, az érvelés pertinenciája, aközben az értekező egyre többet adott az írásmű proporcionáltságára: a tézis kiemelésére, a még avatott olvasók számára is kevésbé ismerős, mert éppen az adott szövegben meghonosított kontextus türelmesebb ismertetésére, és az összegzésre. Az argumentáció a szemléltető (köznap) példák révén is előzékenyebbé vált. Ebben a kötetben is emlékezetes a repülőn utazók felszállás előtti arcára való utalás, mint a „kényszerű fatalizmus” (csaknem) köznap jele, vagy a kép és szöveg viszonyát demonstráló (Günter Figaltól átvett) teniszedző példája a mutató és az elmondás, a láthatatlan és mégis megérthető viszonylatáról.

A *Tükörszínházi agyadnak* című könyv révén egy átredezett, árnyaltabbra festett és körültekintően megmagyarázott „képet” kaptunk Szabó Lőrinc pályájának (nemcsak) poétikai problémáiról. Kulcsár-Szabó Zoltán disszertációja értékes tudományos munka, jelentős hozzájárulás a magyar és a nemzetközi irodalomtörténeti kutatásokhoz. Eredményei biztos alapot szolgáltatnak a nyilvános védés kitűzéséhez és az MTA doktori cím odaítéléséhez.

Debrecen, 2012. november 23.

Szirák Péter
az MTA doktora